

מצוות ישוב הארץ כמצוה קיומית

א. כמה מגדולי רבותינו האחרונים המשיבים חידשו שמצוות יישוב הארץ היא מצוה קיומית ולא חיובית. ננסה בדף זה להתבונן בדברים ונפתח בדברי ר' משה פיינשטיין, בעל האגרות משה (אבה"ע א, קב):

ובדבר שאלתך אם יש מצוה עכשיו לדור בא"י כהרמב"ן או כהר" חיים בתוס' כתובות דף ק"י דאינה מצוה בזה"ז. הנה רוב הפוסקים סברי דהוא מצוה. אבל פשוט שאין זה בזה"ז מצוה חיובית שעל הגוף (גם לדעת הרמב"ן) דא"כ היה ממילא נמצא שאסור לדור בחו"ל משום שעובר על עשה כמו מי שילבש בגד של ד' כנפות בלא ציצית שיש איסור ללבוש כדי שלא יעבור על עשה דציצית, ולא הזכר איסור אלא על הדר בא"י שאסור לצאת על מנת לשכון בחו"ל ברמב"ם פ"ה ממלכים ה"ט, וגם כן הא דאיינו איסור לאו ואם היה איסור גם לאנשי חו"ל היה לו לרמב"ם לומר סתם אסור לשכון בחו"ל אלא אם כן חזק בא"י הרעב, משמע דרק ליושבי א"י יש איסור שאסרו חכמים (לצאת לחו"ל) אבל מצד העשה אינה חיובית אלא כשדר שם מקיים מצוה. ובחדושי הארכתי הרבה בדברי ר"ח שבתוס' כתובות. וכיון שאינה מצוה חיובית יש ודאי להתחשב בהחשש של הר"ח בתוס' אם יוכל ליזהר במצות התלויות בארץ, והנני הדו"ש ומברך אותך, משה פיינשטיין.

מדוע הדר בחו"ל אינו מבטל את מצוות העשה של יישוב הארץ? מה מיוחד ושווה במצוה זו ממצוות העשה הרגילות? מהן ראיות האגרות משה לטענתו? מה אתה חושב על הגדרה זו של מצוות עשה כמצוה קיומית? היא מובנת לך?

ר' משה פיינשטיין מחדש אפוא שמצוות ישוב הארץ אינה מצוה חיובית, 'אבל מצד העשה אינה חיובית אלא כשדר שם מקיים מצוה'. כלומר, אדם שגר בחו"ל לא חייב במצוות עשה לעלות לארץ, אך אם הוא עולה הוא מקיים בכך מצוה. משתמע מדבריו שהוא טוען כך גם לשיטת הרמב"ן, ונשוב אל לשון הרמב"ן ונתבונן בדברים (השמטות ד):
ואומר אני כי המצוה שהחכמים מפליגין בה והיא דירת ארץ ישראל... הפלגות גדולות שאמרו בה הכל הוא ממצות עשה הזה שנצטוינו לרשת הארץ ולשבת בה. אם כן היא מצות עשה לדורות מתחייב כל יחיד ממנו ואפילו בזמן גלות כידוע בתלמוד במקומות הרבה. ולשון ספרי (ראה יב כט) מעשה ברבי יהודה בן בתירה ור' מתיא בן חרש ור' חנניה בן אחי ר' יהושע ור' נתן שהיו יוצאין חוצה לארץ והגיעו לפלטיה וזכרו את ארץ ישראל וזקפו את עיניהם וזלגו דמעותיהן וקראו בקריאתם וקראו המקרא הזה וירשתה וישבת בה ושמרת לעשות אמרו ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצות שבתורה.

התבונן היטב בלשון הרמב"ן והתמקד במילים, 'מתחייב כל יחיד ממנו ואפילו בזמן גלות', מה אתה חושב על הטענה שלדעתו מצוות ישוב הארץ היא רק מצוה קיומית?

ב. האבני נזר שותף לאגרות משה בטענה העקרונית ולומד זאת מדברי הריטב"א. **הריטב"א** דן כיצד קהילות שלמות גרות במצרים למרות האיסור לשוב לארץ מצרים (יומא ל.):

ומיהו תמיהא מילתא על מה סמכו העולם לגור בזמן הזה במצרים כגון הרמב"ם ז"ל וכמה גדולים אחרים... והנכון יותר שאין האיסור ההוא אלא בזמן שישראל שרוין על אדמתם, אבל בזמן הזה שנגזר עלינו להיות נדחים בכל קצוי הארץ כל חוצה לארץ אחד הוא, ואין איסור אלא שלא לצאת מדעת מן הארץ לחוצה לארץ.

האבני נזר מדייק מדבריו שלדעתו מצוות ישוב הארץ היא מצוה קיומית (יו"ד תנד, סג):

אחר זמן רב שכתבתי תשובה זו מצאתי לריטב"א יומא (ל"ח ע"א) לענין דירה במצרים בזה"ז וז"ל והנכון יותר שאין איסור אלא בזמן שישראל שרוין על אדמתם. אבל בזה"ז שנגזר עלינו להיות נדחים בכל קצוי ארץ. כל ח"ל אחת היא ואין איסור אלא שלא לצאת מדעת מארץ לחו"ל ע"ש. ומדקדוק דבריו נראה דאין חיוב בזה"ז לעלות, רק על יושבי א"י החיוב שלא לצאת ממנה.

טענה זו מחייבת את **האבני נזר** להתמודד עם הברייתא בכתובות (שם):

ואף שדנו האשה כמורדת¹ אם אינו רוצה לעלות עמו (ומכאן שזו מצוה חיובית), הלא גם אם אינה רוצה לעלות מא"י לירושלים דינה כמורדת² אף שזה ודאי אין חיוב. כל שכן בזה שאחר שיעלה שם יקיים המצוה דישיבת א"י.

כיצד המשך המשנה מסייע לדחיית ההוכחה?

דין המשנה נאמר אף על מגורים בירושלים, למרות שודאי שאין חיוב לגור בירושלים, ומכאן שהוא אינו חייב להישען על חיוב³, ואי אפשר אפוא להוכיח ממנו שיש חיוב לעלות לארץ. קושי נוסף הוא מלשון הרמב"ן, 'אם כן היא מצוות עשה לדורות מתחייב כל יחיד ממנו ואפילו בזמן גלות', ונלמד את התמודדותו של האבני נזר עם השאלה (שם):

1. ואם הבעל רוצה לעלות והיא אינה רוצה, הוא יכול לגרש אותה ללא כתובה כדין מורדת. וכן להפך, אם האישה רוצה לעלות והבעל אינו רוצה, כופים אותו לגרשה עם כתובה.
2. בהמשך מבואר שדין המשנה נאמר גם על רצון של אחד הצדדים לגור בירושלים.
3. ויתכן שכדי לחזק את העליה לארץ ואת המגורים בירושלים, תיקנו חכמים שהצד שאינו רוצה לעלות יוגדר כאשם בפירוק הנישואין – ואם הבעל רוצה והאישה אינה רוצה יוציא ללא כתובה, ואם האישה רוצה והוא אינו רוצה כופים אותו להוציא בכתובה.

וע"כ הברייטא דספרי שהביא רמב"ן (שרצו לצאת אך בכו וחזרו) אין ראייה רק עליהם שהיו יושבים שם (שאסור למי שגר לצאת), אבל לא על בני חו"ל שיהיה חיוב עליהם לעלות. ובאמת שלשון רמב"ן החיוב על כל אחד ממנו משמע דאפי' על יושבי חו"ל. ואולי היה אז הרמב"ן בא"י כידוע שבסוף ימיו נסע לאה"ק (והוא דיבר לבני ארץ ישראל ולהם כאמור זו מצוה חיובית).

מהי תשובת האבני נזר? חזור אל לשון הרמב"ן והתבונן בה והקשה על הדברים.

ג. האבני נזר והאגרות משה טוענים אפוא שמצוות ישוב הארץ היא מצוה קיומית ולא חיובית. נראה מדבריהם שהגורם לכך הוא 'גזרת הגלות', וכלשון הריטב"א שממנה האבני נזר מביא ראיה, 'אבל בזמן הזה שנגזר עלינו להיות נדחים בכל קצוי הארץ'. הגלות היא גזרה אלוקית ששינתה את מקום העם והפכה אותו למפוזר בין האומות, ואי אפשר אפוא לומר שגם בתקופת הגלות כל יהודי מצווה במצוות עשה לנטוש את הגלות ולעלות לארץ. **ר' משה שטרנבוך**, בעל **המועדים וזמנים**, מנמק זאת אחרת (מועדים וזמנים ה, שמו):

שמצוות יישוב הארץ גופא אינו חיוב כ"כ בזמן הזה, שאינו חיוב להרחיק נדוד ולעקור לעולם דירתו עבור מצוות עשה בעלמא, ואף אי נימא שיקיים בארץ מצוות עשה בכל רגע, מכל מקום לא אלים מתפילין וציצית וכדומה שהם מצוות עשה כל רגע, ומ"מ החיוב רק עד חומש מנכסיו (אין חיוב להוציא יותר מחומש למצוות עשה), וכל שכן שאין חיוב לנדוד כדי לקיים מצוות עשה בעלמא. ויסוד מצוות יישוב הארץ יליף לה הרמב"ן מדכתיב וירשתם אותה וישבתם בה, והיינו לירש ולישב בתוכה ולא לעזובה, ומינה הוכיח הרמב"ן שמצוה להתיישב בארץ גם בזמן הזה, אבל עיקר המצוה מיירי כשנמצא כבר בארץ שלא לעזובה כמו שכתב, רק מינה שמצוה להתיישב בארץ (כמצוה קיומית ולא כחיוב) אבל אין חיוב ממש מדינא לכל אחד לעקור ביתו לעולם לקיים מ"ע.

מהי טענתו של המועדים וזמנים? מה הוא טוען נגד האפשרות שמצוות ישוב הארץ היא מצוה חיובית שמחייבת יהודי שגר בחו"ל לעלות לארץ?

לדבריו, המצוה נאמרה בעיקרה לבני ארץ ישראל, ובארץ היא מצוות עשה רגילה שמצווה להתיישב בארץ ואוסרת על העזיבה. בחו"ל היא רק מצוה קיומית ולא חיובית. זאת משום שמצוות עשה אינן דורשות מהאדם להוציא יותר מחמישית מנכסיו, ובוודאי שנדודים לארץ רחוקה ולא מוכרת ונטישה מוחלטת של הבית קשים יותר מהוצאת חומש מהנכסים, וא"כ אי אפשר לומר שהתורה דורשת זאת במצוות עשה מכל יהודי!

נסה להתבונן עוד בהשוואה לאי החיוב להוציא יותר מחומש מהנכסים לצורך קיום מצוות עשה. הדברים מובנים לך? הקשה עליהם!

הגבלת שיעור החיוב לחומש מהנכסים שייכת רק כאשר התורה לא כותבת במפורש אחרת. אדם חייב אמנם להשתדל לקיים מצוה ולקנות את חפצי המצוה מבעוד יום, אך החיוב הכללי להשתדל לקיים מצוה לא מחייב להוציא יותר מחומש מהנכסים⁴. אולם, כאשר התורה מצוה בפירוש להשתדל יותר, כפי שעולה מפשטות דברי הרמב"ן, ההגבלה הכללית לחומש מהנכסים ודאי אינה רלבנטית, וכשם שלא נטען שאדם אינו חייב למסור את נפשו על קידוש השם!

ד. הפוסקים שעמם נפגשנו עד כה טענו את טענתם גם בדברי הרמב"ן. טענה זו קשה אולי בדבריו, אך ברמב"ם היא פשוטה יותר. הרמב"ם כזכור משמיט ממניין התרי"ג את מצוות ישוב הארץ. נפגשנו לעיל עם מספר דרכים בהבנת ההשמטה, וכעת נפגש עם דרך נוספת לפיה הרמב"ם סבור שהיא מצוה קיומית ולכן הוא לא מנה אותה. כך כתב ר' **אהרן סולובייצ'יק** במספר מקומות ונלמד חלקים מדיונו (אור המזרח יט):

הקושיה של הרמב"ן נגד הרמב"ם היא מדוע לא מנה מצות ירושת וישיבת א"י במנין המצוות, והלא הספרי אומר שקולה ישיבת א"י כנגד כל התורה. נוסף לזה אנו מוצאים ראיה מוכרחת מהירושלמי בסוטה שמצות ישוב א"י היא מצות עשה מן התורה, בקשר עם הפסוק בתורה 'מי האיש אשר בנה בית ולא חנכו ילך וישב לביתו' (ופטור ממלחמה) הירושלמי אומר: 'יכול הבונה בית בחו"ל יהא חוזר ת"ל ולא חנכו, את שמצוה לחנכו יצא זה שאין מצוה לחנכו'. ההלכה הזאת נפסקת ברמב"ם בפ"ז מהלכות מלכים הלכה יד. אנו רואים מזה שחנוך הבית בא"י היא מצוה מן התורה ואם כן הקושיה עומדת נגד הרמב"ם מדוע לא מנה הרמב"ם המצוה הזאת במנין המצוות... הרמב"ן בהשגותיו על ספר המצוות להרמב"ם לאחר שהזכיר כמה פסוקים שמהם הוא מוכיח שכבוש הארץ צריך להמנות במנין המצוות הוא משתמש בבטוי 'וזה הוראה שהוא מצוה לא יעוד והבטחה'. אני חושב שבבטוי זה הרמב"ן מבטא לנו שלפי הרמב"ם (בר הפלוגתא שעמו הרמב"ן מתמודד) הפסוקים בתורה שדנים על כבוש הארץ כמו והורשתם וכדומה מבטאים רק הבטחה ויעוד לא צווי, לכך אומר לנו הרמב"ן שהפסוקים מורים לא על יעוד והבטחה בלבד אלא גם על צווי, הרי אנו רואים שלפי הרמב"ם הפסוק והורשתם מבטא רק יעוד והבטחה. המובן של יעוד הוא שזו רק מצוה קיומית. יעוד הוא דבר נשגב שאליו אנו שואפים ולהתגשמותו אנו מקווים. אם כן אין שום קושי בשיטת הרמב"ם. הרמב"ם אינו מונה כבוש הארץ במנין המצוות מפני שהרמב"ם מונה רק מצוות חיוביות, לא מצוות קיומיות, והמצוה של והורשתם היא רק מצוה קיומית לא מצוה חיובית. אבל אע"פ שהיא מצוה קיומית מכל מקום היא מצוה דאורייתא ושקולה היא כנגד כל התורה כולה, ולכן אומר הירושלמי

4. ולכן אם עליו להוציא יותר מחומש מהנכסים כדי לקנות אתרוג הוא לא חייב לעשות זאת.

שאם אחד בנה בית בחו"ל ולא חנכו אינו פטור מלצאת למלחמה, משום שרק בנין בית שחנכו מייצג מצוה קיומית דאורייתא פוטר אותו ממלחמה ולא בנין בית בחו"ל שחנכו אינו מייצג מצוה קיומית כלל.

מדוע הרמב"ם השמיט את המצוה להסברו? כיצד הרמב"ם יסביר את הירושלמי, 'את שמצוה לחנכו' מדוע חנוכת בית בארץ היא מצוה?

ה. לאחר המפגש עם המחנה שטוען שהמצוה קיומית, נפגש מעט עם המחנה האחר שחולק בתוקף וטוען שהיא חיובית, טענה שכאמור עולה מפשטות דברי הרמב"ן. כך כתבו הרב שפירא והרב עובדיה יוסף. **הרב אברהם שפירא** טען כנגד עצם המושג מצוה קיומית (מנחת אברהם מד):

הנה בגוף הבעיה שעליה מוסבים דברי הקונטרס מעפר קומי, היינו האם מצות עליה לארץ היא חיובית או קיומית, והכונה בהגדרה הזאת של קיומית היא שאין זו מצוה שחייבים לקיימה אלא שאם קיימה עשה מצוה, כל זה נראה לכאורה דבר והיפוכו, כי מצוה של תורה שנמנית בתרי"ג מצוות בפשטות היא לא דבר התלוי ברצונו של האדם שאם רוצה מקיימה ואם לא רוצה לא מקיימה, שהרי זה סותר את המושג מצוה, דמצוה הוא צווי השי"ת ואין י"ל שתלה את הקיום ברצונו של האדם, וקיימא לן מצוות לא ליהנות ניתנו ופרש"י בר"ה כ"ח ע"א אלא לעול על האדם לקיים רצון השם ואיזה עול הוא שברצונו יקיימם וברצונו יסור ממנה. ואין זה דומה למה ששינוי בציצית מנחות מ"א ע"א שאין זה מצוה חיובית (מצוות הציצית) אלא תלוי ברצונו (שמצווה רק אם לובש בגד של ד' כנפות), דהתם תלוי ברצונו ללבוש בגד של ד' כנפות והתורה לא חייבה ללבוש בגד עם ד' כנפות, אבל משלבש בגד של ד' כנפות הוא מחויב ועומד שיהיה בו ציצית ואינו תלוי כלל ברצונו, שרק התנאי באיזה בגד יתחייב תלוי באדם אבל כשלבש הבגד שעליו דברה תורה אינו יכול להשמט מהמצוה, ולמה נאמר שיש מצוה של עליה לא"י אלא שזה תלוי אם רוצה לעשות המצוה או אינו רוצה לעשותה ולכא' לא מצינו דומה לזה במנין המצוות. ועל כל פנים ברור שבמקום שיש מצוה מפורשת בתורה מכלל מ"ע של תרי"ג מצוות אין לומר שתלוי ברצונו של אדם ועל כרחך לרמב"ן שסובר שהוי מ"ע מתרי"ג מצוות... בין אם הרמב"ם סובר כן או לא אין לומר שהמצוה לגור בא"י תלויה ברצונו של אדם לקיימה אלא הוי חובה גמורה.

מהי טענתו של הרב שפירא כנגד הטענה שגם לדעת הרמב"ן מצוות ישוב הארץ היא מצוה קיומית?

המונח מצוה קיומית מניח שיש מצוות שתלויות ברצון האדם: ירצה יקיים ירצה לא יקיים. אך המושג מצוה סותר זאת – מצוה היא ציווי של ה' שאינו תלוי ברצון האדם! ואם הרמב"ן מונה את מצוות ישוב הארץ בתרי"ג המצוות והגדיר אותה בכך כמצוה, הרי בכך מוכח שהיא אינה מצוה קיומית, מצוה שתלויה ברצון האדם!

גם **הרב עובדיה יוסף** חלק על הדברים (תורה שבעל פה י"א):

ותמיהני שהרי משנה שלמה שנינו הכל מעלין לא"י ואין הכל מוציאין, וכשהאשה אומרת לעלות לא"י והבעל מסרב כופין אותו להוציא וליתן כתובה, וכן כשהבעל אומר לעלות לא"י והאשה מסרבת כופין אותה לצאת בלא כתובה, והוא הדין כשעבד דורש מרבו לעלות לא"י והאדון מסרב כופין אותו לשחררו. ואם אין מצוה חיובית לעלות לא"י מאי כולי האי, אלא ודאי דליתא, וחוב גמור על כל מי שחרד לדבר ה' ומצותיו לעלות לארץ ישראל ובפרט בזמן הזה.